

ARQUITECTURES DEL SEGLE XX

Josep Ivars Pérez

L'absència de connexió amb les corrents arquitectòniques nacionals i europees serà un mal endèmic en l'arquitectura de la Marina Alta i, amb menys intensitat, de la Safor. Una fràgil economia, basada en l'agricultura i, per tant, amb forts alts i baixos; una feble, per no dir nul·la, indústria –sols sobreïx la de la juguina a Dénia–; i una escassa població, minvada sovint per una continua emigració, podrien justificar aquest endarreriment.

1.- El canvi de segle.

Un altre panorama es dona a la segona meitat del segle XIX. Amb una economia potent, basada en l'exportació de productes agrícoles, principalment pansa, són nombroses les eixamples urbanes i la construcció d'importants edificis, públics i privats, d'un ordenat academicisme, projectats i executats per mestres d'obra amb fortes arrels als seus llocs de residència¹.

La desaparició dels mestres d'obres, ja ben avançat el nou segle, no suposà cap millora per a l'arquitectura, sinó més bé tot el contrari: el seu lloc restà buit. Sols a partir dels anys 60 apareixeran els primer tècnics, sempre forans, obrint despatx als municipis de la comarca. Pràcticament des de principi del segle XX fins ben avançada la segona meitat sols tindrem, amb fortes limitacions, architectures importades, de València, principalment, i d'Alacant i d'Alcoi.

Com no, a les primeres dècades del segle XX perdura una arquitectura hereva del academicisme del segle passat. L'antic repés (1905) a Pedreguer, actual seu de la Policia Municipal, sintetitza gran part de l'arquitectura de finals del XIX i principi del XX. Una composició classicista –sòcol, de pedra picada, fust i remat amb una significativa cornisa, sobre la qual descansa una balustrada; buits -portés i finestres- de mig punt, vorejats per una motllura, on destaquen la imposta i la clau; pilastres jòniques que modulen el ritme de la façana; lluit de morter de calç amb una falsa carreuada, etc. Els exemples són nombrosos, a les dues comarques. Aquesta arquitectura tindrà la seva continuïtat amb el neobarroquisme dels anys 20-30 i, sobretot, amb el *revival* de la postguerra.

¹ Encara avui ens sorprenen diverses intervencions urbanes dels mestres d'obres a Dénia, com l'obertura dels carrers Pare Pere, amb la plaça rodona del Tenor Cortis (1853), de José Bellver; Marqués de Campo, a partir del *Plano Geométrico de la ciudad de Denia* (1867), de Patricio Ferrándiz; i la Glorieta del País Valencià (1873), de José Cardona i Agustín Llobell. Hi ha una major sensibilitat i un domini de la planificació urbana. No està de més comparar-ho amb l'urbanisme que es fa en la actualitat a Dénia –a les nostres ciutats en general–, sobretot a l'entorn o eixample del casc urbà, on s'aprecia una forta regressió en la qualitat urbana. Aleshores parlar de sostenibilitat no deixa de ser un contrasentit. IVARS PÉREZ, J., 1982. *La ciutat de Dénia. Evolució i permanència del fet urbà*. Alacant. Publicaciones de la Obra Social y Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante.

Junt a aquesta arquitectura d'arrel classicistes coexisteix l'arquitectura eclèctica i historicista. Les primeres manifestacions de l'eclecticisme són de finals del XIX i principi del segle XX. Tan en la vessant goticista com l'arabista hi ha una influència directa de València –la burgesia valenciana portarà tècnics i estils de la capital per a les seues construccions estiuenques. Els exemples més reeixits del neogòtic són la remodelació del Palau Ducal, a Gandia i les parroquials de Bellreguard² (foto 1) i Benissa³. A l'arquitectura neoàrab sobreix la plaça de bous d'Ondara⁴ (foto 2), de 1900. Tant el neogòtic com el neoàrab tindran una influència en construccions rurals de segona residència⁵, que perdura fins els anys 30, coexistint amb el modernisme.

Les primeres manifestacions modernistes es donaran en la dècada dels 20 i, principalment, dels 30, sense la riquesa conceptual de les manifestacions d'Alcoi o Novelda i, molt menys, el purisme de les de València o Barcelona. Sols a Gandia i Dénia trobem algunes obres, en el cas de Gandia amb un caire més ric i urbà, on destaquem el teatre Serrano (1925) (foto 3) i el col·legi ABC (foto 4). A Dénia les escasses manifestacions es donen a les Rotes, en cases de segona residència, totes dels anys 30. A Pedreguer hi

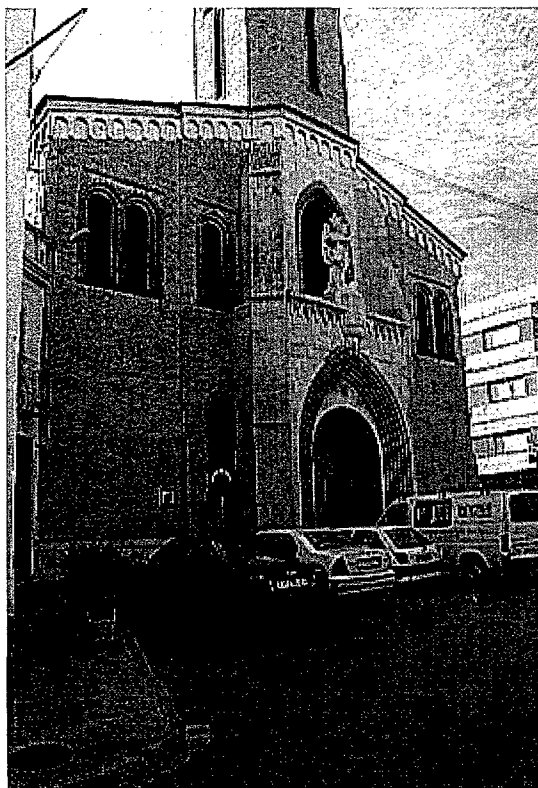
FOTO 1. Església de Bellreguard. Plaça Major, 8. (J. Ivars)

² Si bé l'edifici és neogòtic, presenta nombrosos detalls neoromànics.

³ CEBRIAN, J. LL., 1990. La catedral de la Marina: una gran església neogòtica a Benissa, *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, Alacant.

⁴ MIRALLES, R., 2002. *Apunts per a la història de la Plaça de Bous d'Ondara en el seu primer centenari (1901-2001)*. Ajuntament d'Ondara. Alacant.

⁵ A Dénia –moltes desaparegudes, inclòs les catalogades – i Gata es localitzen abundants cases d'estil neo-àrab, amb desigual qualitat.

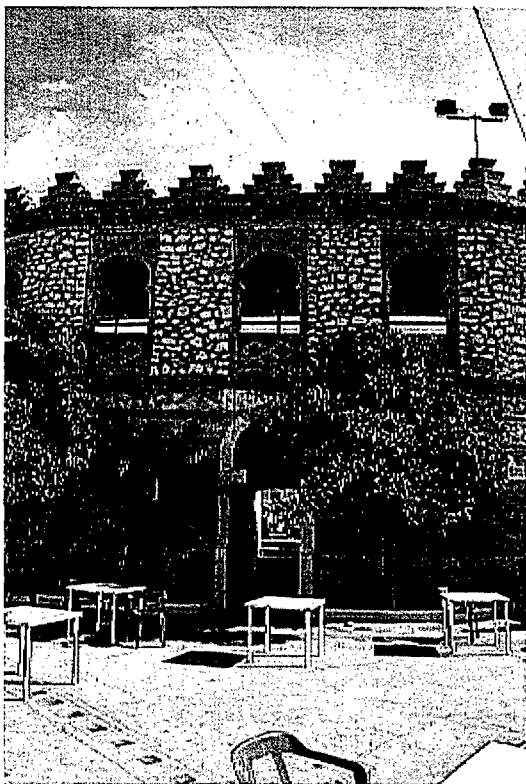

FOTO 2. Plaça de bous
"Joya levantina". Ondara.
(J. Ivars)

han dues construccions interessants, sense continuïtat dins del poble⁶, una entre mitgeres (foto 5), amb aspectes decó, on destaca el treball de la pedra; i l'altra (foto 6) més noucentista, parcialment retirada de l'alineació del carrer, un poc com a edifici d'una "non nata" ciutat jardí, empra el formigó armat. Quan el modernisme arrela a nivell popular sol ser epidèrmic, moltes voltes reduït als triglifs de la secessió vienesa; la seua influència és més visible en elements mobles, com portes, reixes, etc. L'absència d'una indústria consolidada i d'una burgesia receptora, l'arribada de la Guerra Civil i, sobretot, l'incipient arquitectura desornamentada, tallaren les possibilitats de consolidació i d'expansió.

Al costat del modernisme es desenvolupa el noucentisme-casticisme. No es pot parlar amb rigor de noucentisme, però sí d'una arquitectura desornamentada que utilitza elements emprats de l'arquitectura popular i d'un classicisme depurat o estilitzat. El cinema Goya (1926) (foto 7) a Gandia, o el col·legi Cervantes (Ca. 1926-1930) (foto 8), a Pego, són dos exemples d'aquesta arquitectura no exempta d'historicismes. Bé per esgotament, bé per l'aparició de l'arquitectura racionalista, aquestes corrents no aniran més allà dels anys 30. Aquesta arquitectura tindrà també una certa continuïtat a la postguerra, hibridant-se amb el neobarroc.

⁶ El seu propietari fou Augusto Villalonga. El tècnic o tècnics autors dels projectes són forans, potser de València o fins i tot de Catalunya.

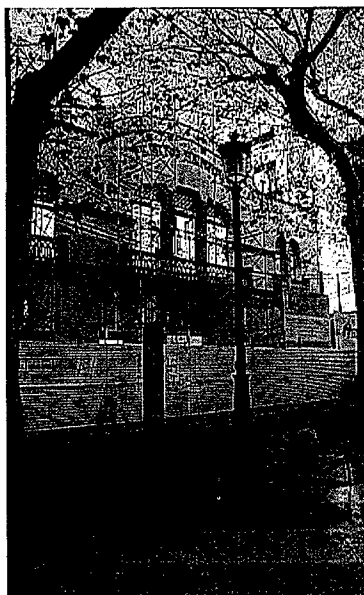

FOTO 3. Teatre Serrano. Passeig de les Germanies, 29. Gandia. (J. Ivars)

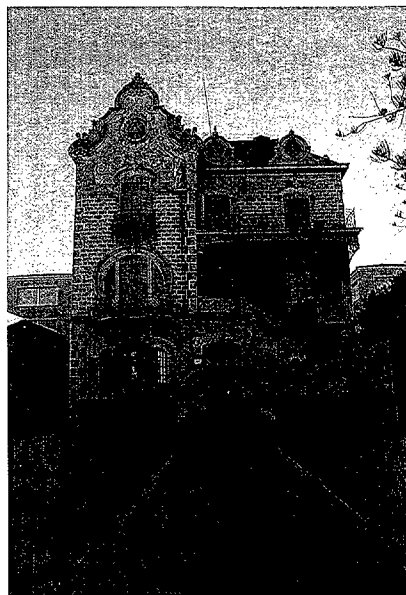

FOTO 4. Col·legi ABC. Avinguda Wilson, 36. Gandia. (J. Ivars)

FOTO 5. Major, 12. Pedreguer. (Bernat Cardona)

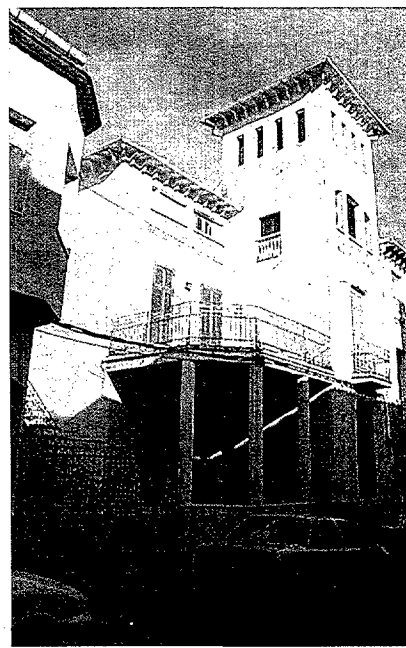

FOTO 6. Mestre Serrano, 25. Pedreguer. (Bernat Cardona)

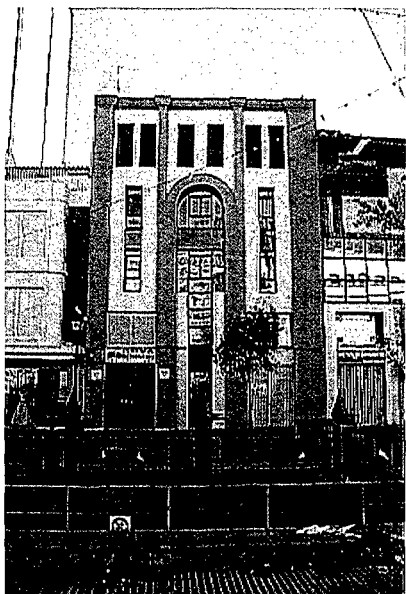

FOTO 7. Cinema Goya. Plaça del rei Jaume I, 3. Gandia. (J. Ivars)

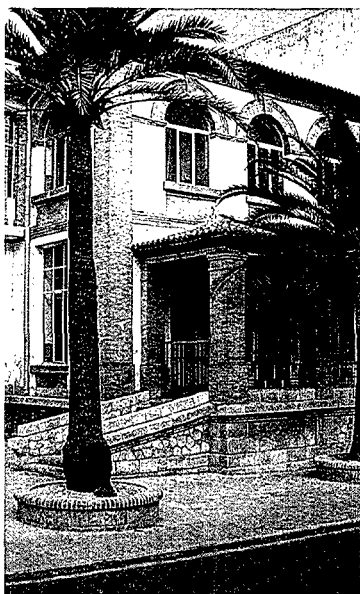

FOTO 8. Col·legi Cervantes. Passeig Cervantes. Pego. (Bernat Cardona)

No podem parlar a les dues comarques d'arquitectura decó, expressionista o aerodinàmica. Si de cas ressenyar l'existència d'una casa a Ondara (foto 9), un destaca un atípic i descontextualitzat remat, que recorda el que utilitzà Joaquín Rieta a l'edifici *Cervera* de la Plaça de l'Ajuntament, a València.

FOTO 9. Sant Josep, 32. Ondara. (Bernat Cardona)

7 Si bé queda fora de l'àrea d'estudi, la seua qualitat arquitectònica obliga a fer-ne una ressenya. AA. VV., 1999. *Guia de arquitectura de la provincia de Alicante*, p. 138. Alacant,

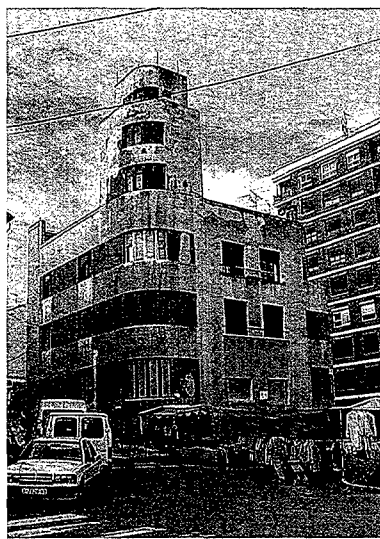

FOTO 10-11. Plaça Alcalde Reig-Vilaplana, 12. Cocentaina. (J. Ivars)

projectat l'any 1930-, de Vicente Valls y Gadea, on destaca el tractament corb de les dues cantonades, on n'eleva una tres plantes, amb característiques expressionistes, si bé manca de rigor en una façana lateral; l'edifici *Tasa*⁸ (foto 12-13), projectat l'any 1934 per l'arquitecte Alfonso Fungairiño Nebot⁹.

8 AA. VV., 2002. *Guia de Arquitectura de la provincia de Valencia*. València.

9 Fungairiño va ser, junt a Javier Goerlich, l'autor del desaparegut Club Nàutic (1932-1934) a València, el millor exemple de l'arquitectura racionalista d'estil "barco". VETGES TU I MEDITERRÀNIA, 1998. Los arquitectos valencianos de los años treinta: reseñas biográficas y cronología de proyectos y obras, *La ciudad moderna, Arquitectura racionalista en Valencia*. València.

FOTO 12-13. Edifici Tasa. Avda. Alacant, 29 – Avda. Wilson. Gandia. (J. Ivars)

FOTO 13.

Es tracta d'un edifici de 4 altures, construïdes les dues últimes l'any 1945. La seva posició emblemàtica, perfectament assumida pels arquitectes del moviment modern, en un xamfrà que dona a les avingudes d'Alacant i Wilson, empra amb coneixements la gramàtica racionalista: l'horizontalitat, potenciada per les lloses del balcons, baranes de tub metàl·lic, l'ús d'elements corbs, etc., resolent el xamfrà amb una solució personal allunyada de les típiques de l'època; i dues cases en cantonada a Oliva, dels anys 30, una d'elles de Luís Albert Ballesteros¹⁰, i l'altra atribuïda al mateix¹¹. La situada al carrer Constitució 10,12,14, amb cantonada al carrer Poeta Querol (foto 14-15), construït als anys 1931-34, utilitza plenament el llenguatge racionalista amb ornamentació decó, si bé apareixen elements eclèctics com l'ús de finestres de mig punt, remats amb frontons mixtilinis (el frontó mixtilini del carrer Constitució és un afegit posterior), reixes convencionals i mènsules neobarroques; l'altre edifici, situat a la carretera del Convent 1, cantonada al carrer Constitució (foto 16-17), empra un llenguatge més purista que l'anterior; tots dos exemples configuren un espai urbà representatiu dels anys anteriors a la guerra civil.

És de destacar als edificis ressenyats, llevat del *Tasa*, la potenciació de la cantonada, amb construcció d'un remat de varies plantes, allò que s'ha denominat "forma faro", que té un dels millors exemples al *Edificio Capitol* (1931-1933), de Luis Martínez Feduchi i Vicente Eced, a Madrid. L'edifici de Vicente Valls a Cocentaina és anterior al *Capitol*. L'ús de la "forma faro"

¹⁰ Estudis previs del nucli vell d'Oliva, fitxa 64. Conselleria de Cultura.

¹¹ Estudis previs del nucli vell d'Oliva, fitxa 71. Conselleria de Cultura.

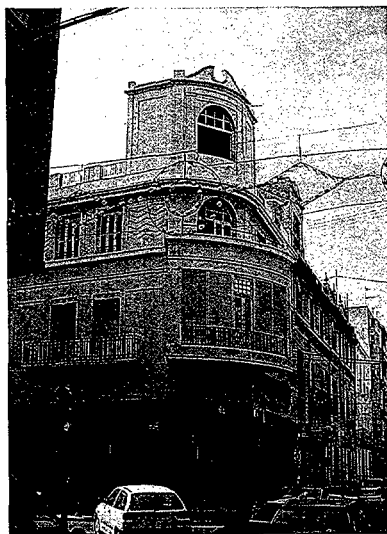

FOTO 14-15. Constitució 10,12,14 - Poeta Querol. Oliva. (Bernat Cardona)

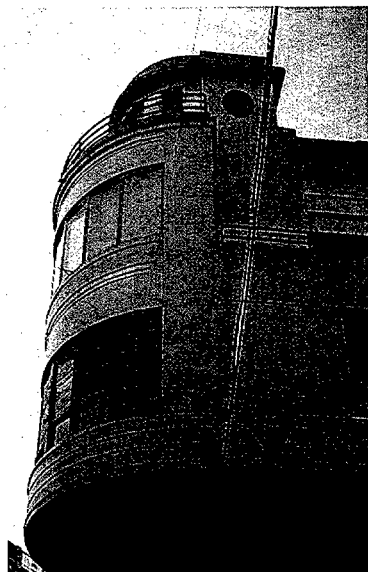

FOTO 16-17. Carretera del Convent 1 - Constitució. Oliva. (Bernat Cardona)

és amplament utilitzada pels arquitectes valencians –Borso di Carminati, Joaquín Rieta, Roso Olivé, Javier Goerlich, etc., als anys 30-40, però és també utilitzada en altres contextos arquitectònics, com el barroc o el neobarroc.

Com hem referit sovint, la Guerra Civil marca una important fita en el llenguatge arquitectònic. La regressió social que suposà el nou règim és

també molt evident en l'arquitectura. El llenguatge desornamentat, que havien fet seu les capes més progressistes de la societat fou sistemàticament rebutjat, imposant-se una pretesa arquitectura d'arrel espanyolista, mescla d'arquitectura classicista - Herrera, Villanueva- i d'un populisme i historicisme fora de lloc i, algunes vegades, d'escala.

2.- Arquitectures per a després d'una guerra.

Deixant a banda la crisi econòmica de la postguerra, que evidentment redueix el volum d'obra, la Marina Alta continua allunyada de les corrents arquitectòniques. La Safor -Gandia, Oliva- superaran més prompte aquesta crisi gràcies a l'exportació de la taronja, que influirà en un major nombre d'edificis a la volta en una major i primerenca participació de tècnics forans.

A banda de la imposició pel règim d'unes pautes arquitectòniques basades en un nou classicisme -l'enyorança del segle d'or-, en la recuperació d'un llenguatge suposadament basat en l'arquitectura popular -essència d'espanyolisme ranci- i, evidentment, en la prohibició, tàcita o no, de l'arquitectura desornamentada que s'assimilava amb l'arquitectura de la república, no hi ha una corrent unitària i sí diverses interpretacions del gust imposat pel règim. Aquestes limitacions perduraran fins els anys 60, on l'obertura del règim influirà, com no, en l'arquitectura.

UN NOU CLASSICISME.

Les escasses intervencions utilitzaran una pretesa arquitectura classicista, generalment exempta de rigor, amb un excés d'epidermis. Són obres de desigual valor, on es reinterpreta la sintaxi clàssica, sovint barrejada amb altres de caràcter populista. Potser és l'església l'estament que empra amb major profusió aquest llenguatge, no sols en les reconstruccions d'esglésies sinó també en les reformes i construccions de nova planta.

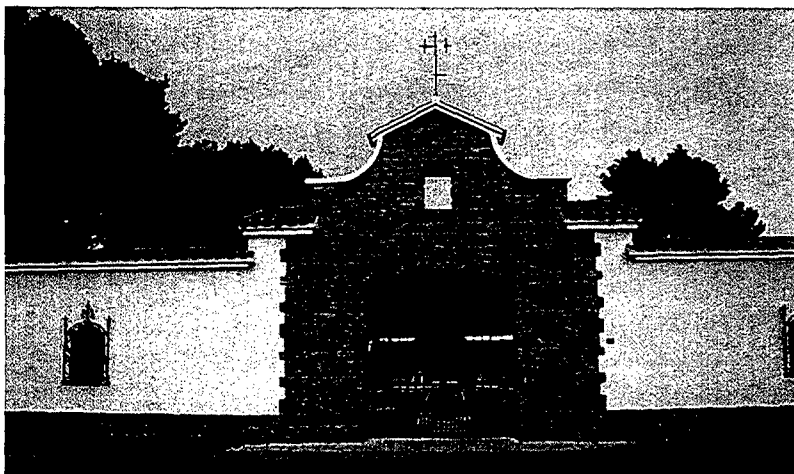

FOTO 18. Ermita de Les Rotes. Dénia. (J. Ivars)

L'ermita de les Rotes (foto 18) -Dénia- n'és un bon exemple: façana barroquitzant amb frontó mixtilini, sòcol de pedra tosca encoixinada, etc., és a dir la reinterpretació d'una arquitectura passada, aleshores màxim referent de la ideologia dominant. També en la reforma de la façana de l'església del convent de Sant Antoni -Dénia-, alterant la simplicitat de l'original franciscà, s'hi introduïren uns finestrals de grollera referència clàssica. Si de cas aquest classicisme tingué un cert ressò, fou en la construcció de les primeres cases de segona residència a primera línia de la platja (foto 19) -Dénia, Teulada- i, sobretot, als municipis d'Oliva i Pego, on la bonança econòmica derivada de l'exportació de la taronja potencià la construcció de nombrosos edificis (foto 20). A finals dels 50 aquest classicisme havia arribat a l'extrem de les seues possibilitats, essent abandonat. A finals del 80 i els 90 apareixerà un nou revival de l'arquitectura clàssica, totalment epidèrmica, reduïda moltes voltes a la utilització del frontó.

FOTO 19. Xalet a Les Rotes. Dénia. (J. Ivars)

FOTO 20. Carretera del Convent, 23. Oliva. (J. Ivars)

ARQUITECTURA POPULAR

Al mateix temps, però amb una trajectòria més llarga –o llarguíssima, segons es mire- s'empra una arquitectura popular o, més bé, pseudopopular.

No és tampoc una corrent unitària i sovint es barreja amb altres arquitectures. En un intent de racionalització podríem parlar de tres vies:

- Una arquitectura pseudopopular, amb possibles arrels casticistes, barrejada amb notes neobarroques i altres trets d'una mal interpretada arquitectura popular andalusa, caracteritzada principalment per l'ús de l'arc de mig punt, a mode de riu rau, emprada bàsicament en els habitatges de segona residència, i que amb evidents canvis, perdurarà fins els nostres dies. Connecta amb l'arquitectura regionalista dels anys 20-30. Serà la base d'una arquitectura emprada a partir dels anys 60, i que sense massa canvis perdura fins avui. (fotos 21-22).

També hi podríem incloure una arquitectura d'estil "eivissenc", amb terrats plans, volums destacats, murs corbs, lluïts toscs, etc., que també empren arquitectes com J. Rieta Sister o Leopoldo Blanco. (fotos 23-24)

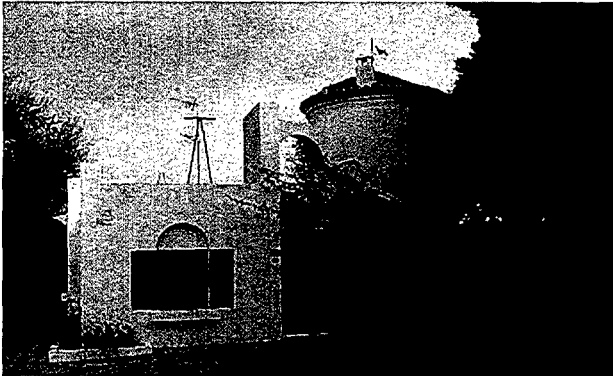

FOTO 21-22. Arquitectura populista.

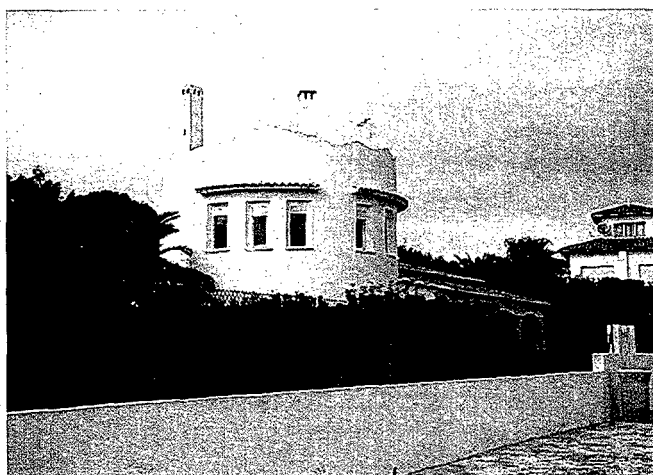
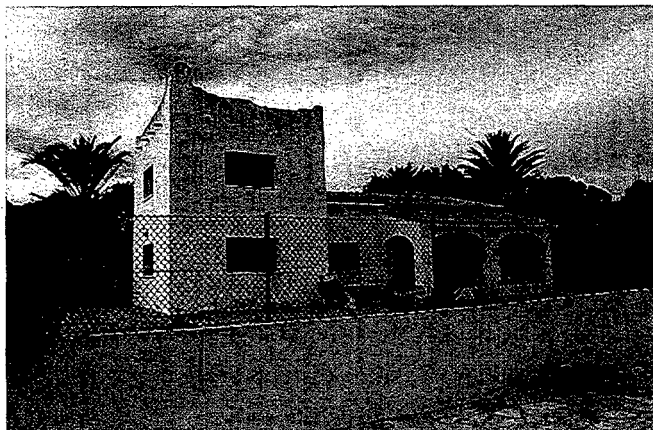

FOTO 23-24. Arquitectura
populista.

- Una reinterpretació rigorosa de l'arquitectura popular, amb intents d'actualització. No hi ha intervencions tan riques com les de Fernández del Amo als nous poblats de San Isidro (Albatera) i El Realengo (Crevillent). A Dénia hi ha una actuació interessant, potser més per la creació d'uns espais urbans rics, recuperant la plaça com a element entorn del qual s'assenten els edificis i es desenvolupa una intensa relació social, sense trànsit, que per la seua arquitectura. Es tracta de dos grups de cases, una d'elles -Plaça de Pere Eiximen d'en Carròs- quadrada i l'altra -Plaça de la Marina Alta- rectangular, construïts l'any 1949, d'una i dos altures, amb un llenguatge emprat tant de l'arquitectura popular com de la casticista. Són dos espais autònoms, oberts controladament a un vial rodat, que amb personalitat pròpia fan ciutat, una forma de treball totalment allunyat de les actuacions recents i actuals, on prima la rendibilitat de la inversió. (foto 25)

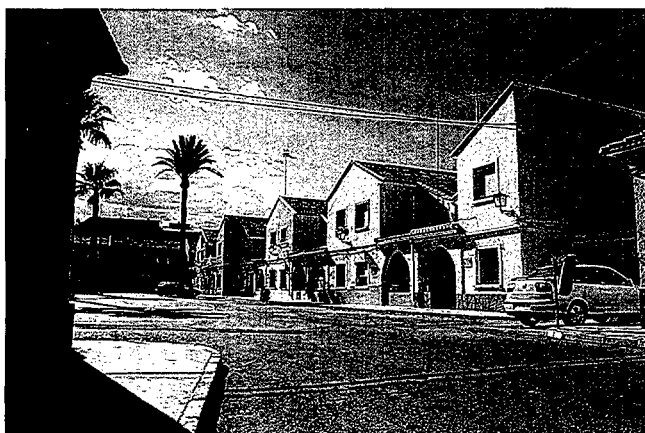

FOTO 25. Cases mariners.
Dènia (J. Ivars)

- Una arquitectura que reinterpreta el llenguatge popular sota una òptica racionalista. Són actuacions molt personals i aïllades, sense cap continuació. En la comarca de la Marina hi han dos interessants intervencions: *Ca l'avi* -1959-1960-, (foto 26) a Xàbia, i *La Manzanera* -1964-1966-, a Calp.

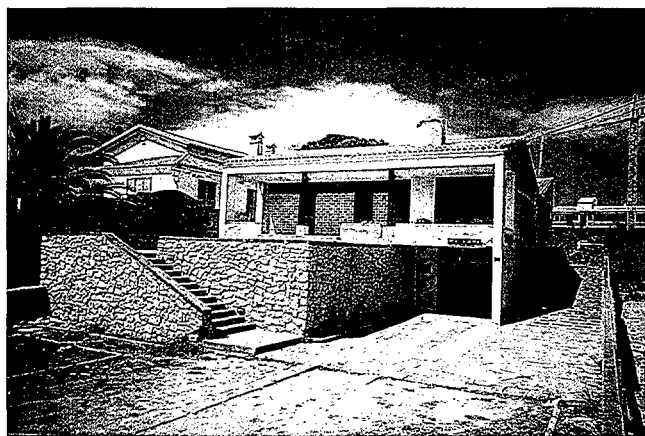

FOTO 26. Ca l'avi. Xàbia.
(J. Ivars)

La primera, atribuïda a Oriol Bohigas¹², sens dubte una de les millors architectures de la Marina Alta en habitatges de segona residència, enllaça amb la línia encetada per Josep Lluís Sert¹³ i J. Torres Clavé en els habitatges adossats al Garraf (Barcelona), de 1935, tant per l'ús i tractament d'uns materials autòctons -pedra tosca, mur de maçoneria calcària, rajola ceràmica- com per l'intent de definir una arquitectura mediterrània dins dels preceptes del racionalisme. L'edifici situat al Montanyar, a primera línia de platja, es desenvolupa en dos cossos independents, separats per un desllunat. El cos principal, que dona a la platja, té dos altures, un semisoterrani i l'habitatge, al que s'accedeix lateralment per unes escales, on destaca un porxe

¹² Op. Cit., AA. VV., 1999.
Guia de Arquitectura...

¹³ FREIXA, J., 1979. Josep
Ll. Sert. Barcelona.

d'ample igual a la casa amb dos esveltes columnes metàl·liques centrals i altres dos d'obra als laterals, potenciant així l'horitzontalitat. El cos secundari, possiblement destinat al servei de la casa, presenta en la façana Oest una doble pell, l'exterior formada per una impressionant gelosia de rajoles ceràmiques.

Allunyat de l'arquitectura popular, i associat a l'arquitectura més moderna dels anys 60, s'empren uns materials tradicionals, com la toska de Xàbia, tractats amb un llenguatge modern. S'aprofita l'existència dels darrers pedrapiquers –de Xàbia i la Xara– per a executar murs cecs o tanques d'una estudiada composició, en alguns exemples d'aires neoplàstics. Com no, la industrialització de la construcció, els canvis de tècniques constructives, l'aparició de nous materials i la desaparició d'uns vertaders obres, etc., comportà l'abandó d'aquestes solucions que entroncaven amb uns sistemes constructius de forta i arrelada tradició.

UN INTENT DE CONNEXIÓ AMB L'ARQUITECTURA RACIONALISTA.

El llenguatge racionalista mai desaparegué del tot. Perdura diluït en altres arquitectures. Bé perquè la formació de molts arquitectes és anterior a la guerra civil –Vicente Valls y Gadea i José Cortés Miralles, tots dos d'Alcoi, i Luis Sancho Coloma, en són un bon exemple¹⁴ –, o bé per la falta d'un model arquitectònic que els satisfera. Hi ha nombroses intervencions on el llenguatge modern s'amaga sota revestiments barroquitzants o altres amb una pretesa modernitat fora d'escala o de context, si bé sempre amb escassos exemples interessants. El Mercat de Dénia n'és un bon exemple: projectat l'any 1935 per José Cortés, projecte del que no existeix documentació, es construí l'any 1952, amb una barreja d'elements racionalistes –la cantonada sud-est– i altres de difícil adscripció. (foto 27). El magatzem Vicente Puig¹⁵

14 Tots són autors d'una interessant arquitectura als anys trenta. VETGES TU I MEDITERRÀNIA, 1998. Los arquitectos valencianos de los años treinta: reseñas biográficas y cronología de proyectos y obras, *La ciudad Moderna. Arquitectura racionalista en Valencia*. València.

15 DOMÈNECH, E., 1989. L'arquitectura dels magatzems de taronja, *La fruita daurada. 750 anys amb taronges*. València.

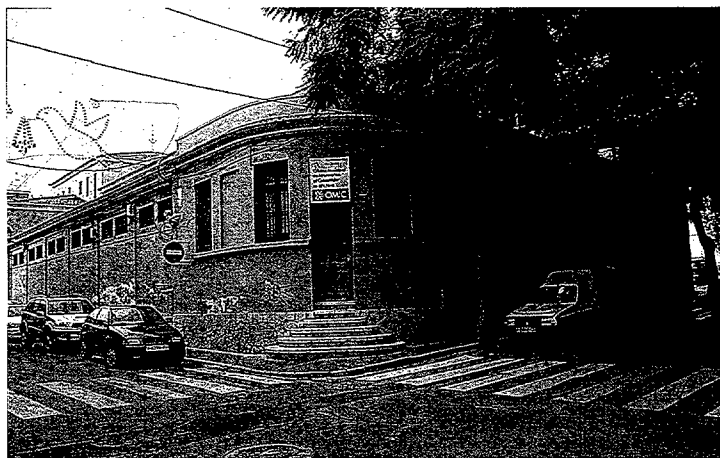

FOTO 27. Mercat municipal. Dénia. (J. Ivars)

(1941) de Vicente Valls y Gadea, construït després de la guerra, enllaça perfectament amb la seua obra de Cocentaina i amb la de València¹⁶, si bé és totalment assignable al període anterior (fot 28). Del mateix període, però sense conèixer la data de construcció ni l'autor, és una casa a Ondara (foto 29), al carrer Santíssima Trinitat, 1, cantonada a N. S. Del Roser, semblant als edificis de Lluís Albert a València, on utilitza la finestra correguda en xamfrà corb, si bé l'absència de remat a la cantonada i l'ús d'un recercat a finestres l'aparta del anys 30 i l'apropa als anys 50¹⁷.

FOTO 28. Magatzem Vicente Puig. Avda. del Raval, 43-45. Gandia. (J. Ivars)

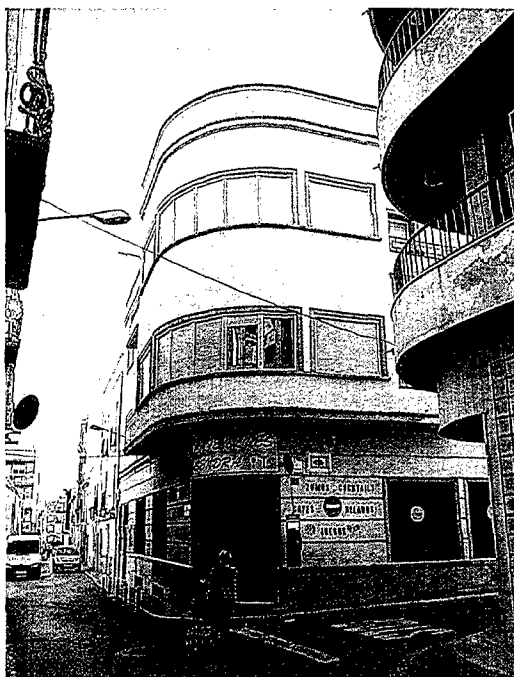

FOTO 29. Santíssima Trinitat, 1 - N. S. Del Roser. Ondara. (Bernat Cardona)

16 Op. Cit., *Vetges Tu i Mediterrània*, Los arquitectos valencianos...

17 No hi ha que descartar l'autoria de Pablo Soler, que als anys 60 treballava a Ondara.

Destaquem a Dénia algunes intervencions de Leopoldo Blanco Mora, en general d'escassa qualitat, on destaca l'ús de la finestra horitzontal, si bé en aquest cas l'horitzontalitat ve donada per la utilització de dos bandes que emmarquen les finestres (foto 30). Sens dubte el millor projecte¹⁸ de L. Blanco és un edifici de dos habitatges adossats, separats per un pati central obert al carrer Temple de Sant Telm, de 1960, que reproduïx models d'abans de la Guerra Civil, amb un acurat estudi de volums, potènciació de l'horitzontalitat, etc. La data molt tardana de la construcció, minva els valors de la seua arquitectura, sens dubte molt ben resolta. (foto 31)

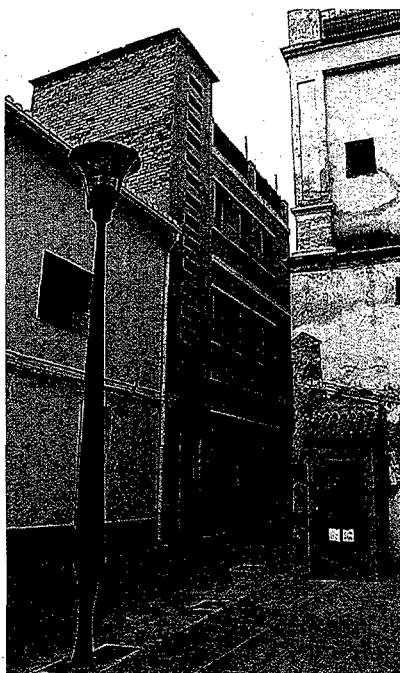

FOTO 30. Carrer Ramón y Cajal. Dénia. (J. Ivars)

FOTO 31. Temple de sant Telm. Dénia. (J. Ivars)

¹⁸ Arxiu Municipal de Dénia (A. M. D.) Expedient 166/1969. Proyecto de una casa bifamiliar.

En aquest període són nombrosos els magatzems de taronja a El Verger, Gandia, Pego i Oliva, amb un llenguatge hereu del racionalisme però fusionat amb totes les corrents de la postguerra. A destacar el magatzem d'Agruna (1952), de Vicente Valls Abad, avui desaparegut, el més capdavanter de la dècada¹⁹.

LA INTRODUCCIÓ I ARRELAMENT DE L'ARQUITECTURA INTERNACIONAL.

Els anys 50 suposen el retrobament amb l'arquitectura internacional. Algunes actuacions aïllades – J. M. Sostres Maluquer²⁰, Rafael de La-Hoz²¹ ..., el contacte amb l'exterior – El *Pabellón de España* a la IX Triennale de Milà, de J. A. Coderch (1951); El *Pabellón de los hexágonos*²² a l'Exposición Universal de Bruselas, de J. A. Corrales i Ramón Vázquez Molezún (1958), l'obertura del règim franquista, l'aparició de nous tècnics titulats als anys 40-50, el turisme, nou fenomen de masses, rent econòmic i social, etc. possibilitaran l'acceptació social²³ d'una arquitectura desornamentada, allunyada dels postulats del primer franquisme.

L'edifici del Govern Civil de Tarragona (1956) de Alejandro de la Sota, és l'evidència que la nova arquitectura és admesa per l'administració franquista. Aquesta obra tanca les portes a l'arquitectura més rànica del règim i les obri a un camp que enllaça amb l'arquitectura dels anys trenta, amb un clar intent de recuperar el temps perdut.

El turisme facilita que aquesta nova arquitectura aparega més prompte a Dénia i Xàbia –el turisme ja havia fet la seua aparició, si bé no com un fenomen de masses, a principis del segle XX²⁴– que a la Safor. L'inici de l'arquitectura moderna cal situar-lo entre 1956 i 1958: l'hotel Hipocampos (1956), recentment enderrocat, a Calp, el *Medio pensionado Fray Pedro Esteve* (1958), a Dénia, atribuïda a Francisco Muñoz, l'Hotel Bayrén (1958), a Gandia, de Luís Gay i l'església de Sant Nicolau (1958), al Grau de Gandia, d'Eduardo Torroja. Si bé l'acceptació plena es farà entre els anys 1963 i 1967, amb dos obres del grup d'arquitectes GO.DB.: l'edifici San Rafael -1963-, del ministre Navarro Rubio, i l'església de la Mare de Déu de Loreto -1967-. Poder polític i església no sols accepten la nova arquitectura sinó que també la potencien. Darrere d'ells la resta dels mortals.

L'edifici de San Rafael²⁵ és, sens dubte, la que millor reflecteix el retrobament amb el moviment modern, i és, també, el millor exemple de l'arquitectura del seu temps a la comarca (foto 32-33). Amb clares influències de Mies van der Rohe i de Le Corbusier, GO.DB. desenvolupa un habitatge de dues plantes, amb pavellons longitudinals –el principal tancat lateralment al nord– que simulen una creu. En planta baixa es distribueixen el dormitori principal, la sala d'estar, el menjador i una zona pel servei; posteriorment se li afegí una capella, amb un altre llenguatge. A la planta superior es situen el

19 Op. Cit., E. Domènech, L'arquitectura...p. 112.

20 ARMESTO, A.; MARTÍ, C., 1999. Sostres. Arquitecto. Barcelona.

21 RAFAEL DE LA HOZ, *Arquitectos*, nº 158. Revista del Consejo Superior de los Colegios de arquitectos de España.

22 URRUTIAM A., 1997. *Arquitectura española del siglo XX*. Ediciones Cátedra. Madrid.

23 LLIDÓ, R., 1968. *Jàvea. Un paraíso escondido*. Madrid. Són dignes de ressenyar les lloances que l'autor dedica a dos obres recents, l'església de la Mare de Déu de Loreto i el Parador Nacional de Turismo, tot ressaltant la col·laboració del aleshores Ministro de Hacienda Mariano Navarro Rubio.

24 Són abundants les publicacions lloant el clima de Dénia des de principis de segle. A destacar les d'Augusto Gómez "Dénia, estación invernal", de 1908, i la de José Chabás "Dénia como estación invernal, su superioridad climática sobre todas las del Mediterraneo", de 1913. Són també destacades les estances de personatges il·lustres, com Sorolla a Xàbia, a principi del segle XX.

25 El propietari i promotor de l'obra fou el ministre Mariano Navarro Rubio. Possiblement l'autor del jardí fou l'arquitecte M. Rubió i Tudurí, que ja havia treballat a Xàbia en 1945 –jardí per al sr. Josep Serratossa– i en 1965 –Jardí del Parador Nacional-. BRU, E.: Els jardins de l'arquitecte Rubió, p. 40-84, *Quaderns*, 151.

FOTO 32-33. San Rafael.
Xàbia. (J. Ivars)

26 Hi ha una evident influència de l'arquitectura que apareix a les pel·lícules nord-americanes de l'època. En aquest cas, i, salvant les distàncies, en l'obra de Jaime G. Matarredona (*Proyecto de vivienda aislada tipo bungalow en Denia*, A. M. D., 1962, exp. 35) per a Juan Serrano Pons, a les Rotes, sembla haver un deute amb pel·lícules com "Con la muerte en los talones", de A. Hitchcock (1959).

27 L'edifici s'assenta sobre una vila romana, estudiada per G. Martín i M. A. Serrés en *La factoría pesquera de punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea* (Alicante). València.

28 Evidentment un material tan ric, interessant i carregat de tradició constructiva com la tosca de Xàbia, ha tingut en els temps actuals, llevat d'actuacions puntuals, com la que estem comentant, o en el Medio Pensionado Fray Padre Esteve, un ús populista, degradant i groller, amb un tractament no estructural.

dormitoris i un menut apartament autònom. Del pavelló principal, paral·lel a la mar, destaca l'horizontalitat, potenciada pel enfonsament de la façana dintre dels forjats, de rajola vista i finestres verticals amagades per una mallorquina. El pavelló secundari, perpendicular a l'anterior, funciona com el nucli de comunicacions, horitzontals i verticals, amb accés porticat i una sortida a l'exterior també porticada, que s'eleva del sòl i sembla endinsar-se dins de la mar²⁶. És de destacar la integració perfecta, a pesar de la duresa dels volums, amb un entorn agrest carregat d'història²⁷ i l'ús modern de la tosca de Xàbia²⁸. El conjunt es conserva prou bé, a pesar d'estar junt la mar, essent necessària una protecció que conserve l'habitatge com a mostra de l'arquitectura dels anys 60.

Des dels inicis dels anys 60 les obres més importants i interessants es faran sota un llenguatge internacional, deutors principalment de Mies van der Rohe i també de Le Corbusier: magatzem *Juan López Agut* (1960),

a Oliva, de José María Jiménez de la Iglesia; hotel Los Angeles (1960), a Les Marines, Dénia, de F. Moreno Barberà; apartaments *Mirasol* (1961), a Xàbia, de Miguel Colomina; apartaments Las Viñas (1962), a Dénia, de J. Guardiola; gasolinera El Rebollet (1962), a Oliva, de Juan de Haro; Parador Nacional de Turismo (1963), a Xàbia, de J. Osuna; apartaments La Nao (1964), a Xàbia, de Santiago Artal; magatzem Interfruit España S.A. (1964), a Oliva, de José María Jiménez de la Iglesia; La Manzanera (1964), a Calp, de R. Bofill; col·legi Juan XXIII (1964), a Gandia, de Pablo Soler; xalet de Vicente Bohigues (1965), a les Rotes, Dénia, de GO.DB.²⁹; Fundació Borrás Estela, a Beniarjó, de GO.DB.

L'acceptació dels postulats de l'arquitectura internacional fou genèric³⁰. Junt als arquitectes més importants, amb obra a la Marina Alta – Juan José Estelles, Trullenque y Navarro, Miguel Colominas, Santiago Artal, J. Rieta, Luís Gay, Lleó Serret, Cayetano Borso di Carminati, Luís Albert, Ricardo Roso Olivé, n'hi ha altres que, sense fer obres de gran importància, es decantaren vers una arquitectura desornamentada, principalment en habitatges de segona residència, com García-Matarredona, Moltó Gregori, Blanco Mora, Ricardo Roso Olivé, Juan Luís Gastaldi Albiol, Luís Sancho Coloma, José Manuel Domínguez, etc.

EL FRACÀS DE L'ARQUITECTURA DESORNAMENTADA. (O EL TRIOMF DE L'ARQUITECTURA KIRSCH).

El període d'acceptació d'aquesta arquitectura fou breu. Si be la arquitectura amb pretensions populars mai fou arraconada, hi hagué un període entre finals dels 50 i gran part de la dècada dels 60 on les classes benestants, la burgesia, l'església i el poder polític –municipal o estatal– empenen sense limitacions una arquitectura desornamentada, d'arrels racionalistes. Les zones on s'urbanitza primerencament, s'emprà aquest llenguatge. Les Rotes –Dénia–, Moraira –Teulada–, La Fossa i Las Adelfas –Calp–, etc., són paratges on es poden trobar importants grups d'aquestes construccions.

Als inicis dels anys 60, i coincidint amb una massificació del turisme, començaren de forma global unes urbanitzacions amb una arquitectura suposadament d'arrels populars. El turisme demanava folklore, arquitectura popular, etc., manifestacions d'una cultura exòtica. A totes les sales de festes se li oferia al turista del anys 60 i 70 una actuació de flamenc. En arquitectura se li oferia l'Espanya tòpica: una mescla desordenada d'arquitectura popular andalusa amb unes addicions comarcals –el riu rau omnipresent– i altres de collita pròpia: un fals ruralisme on la pedra arrancada de la natura ho envaïa tot: jardins, xemeneies, encastada als murs, etc. Quan més rústic millor. Aquesta arquitectura s'escampà com taca d'oli: des de xalets fins blocs d'apartaments, des dels estaments més reaccionaris fins els més progressistes,

29 En un treball recent, "La arquitectura de principio de los 60 en la Marina Alta. La recuperación de la modernidad (lo que pudo ser y no fue)", *Canelobre*, 44/45, 2001, tot basant-me amb la Guia de Arquitectura de la provincia de Alicante, assignava l'obra a L. Gil Nebot. L'estil de l'edifici és totalment diferent a les primeres obres de GO. DB., apropant-se a l'arquitectura que aleshores es fa per Europa i Nord Amèrica, pot ser amb influències dels Five Architects. El seu propietari, Vicente Buigues, que l'any 1955 havia encarregat el projecte de la seua clínica al carrer Marqués de Campo, a Dénia, a Leopoldo Blanco Mora (A. D. M., 1955, exp.1943/318), amb una arquitectura molt ordenada d'arrels classicistes, es decanta aleshores per una arquitectura avantgardista.

30 Destacaria a Dénia a Juan Serrano Pons, qui encarrega obres a Ricardo Roso Olivé (A.D.M. Expedient 12/1969) i a Jaime G. Matarredona (A.D.M., expedient 35/1962), construïdes a Les Rotes (Dénia). Ricardo Roso, afiliat a Izquierda Republicana, fou durament represaliat al finalitzar la guerra. Cultivà l'escultura abans de la guerra. Pot ser per aquesta raó i per les seues idees polítiques entaulà amistat amb Juan Serrano.

tots s'apropriaren d'una arquitectura inventada per a complaure a un ignorant turisme i acabà essent utilitzada pels nadius de la terra. Promotors com Pablo Bogni, amb una clientela suïssa, als inici dels 60, a la Lloma del Castanyar, i la CHG, amb clientela alemanya, als 70, tots dos a Dénia, marcaren estils amplament utilitzats i difosos, inclòs fora de la comarca.

El volum d'obra d'alguns arquitectes era aleshores impressionant. Destaquem els següents a La Marina Alta: Jordá i Viedma³¹, be en solitari be conjuntament, en el període 1962-1967, visen 594 obres, la majoria a Dénia; Moltó Gregori, en el període 1959-1967, 117 obres, la majoria a Dénia; Pastor Pastor, en el període 1959-1967, 291 obres, la majoria a Pego; Trullenque i Navarro, en el període 1961-1967, 465 obres, a Calp i Benissa principalment. En l'any 1965 Jordá i Viedma visaràn 150 obres. És una arquitectura de consum, "alimentaria", destinada en origen a una clientela forana. No hi ha res a destacar, arquitectònicament, en aquestes obres.

3.- L'adveniment de la democràcia.

Amb l'adveniment de la democràcia, sobretot als anys 80, es potencià l'arquitectura pública, alhora que s'apostava per una arquitectura moderna que fos representativa dels seus promotors. Així mateix l'aparició de nous arquitectes formats a l'escola de València, i adoctrinats sota el llenguatge racionalista i pels mestres que els anys 60 havien fet una arquitectura fresca, com Estellés, Colomina, Escario, etc., possibiliten l'aparició d'unes arquitectures deutes ja no sols d'un primer racionalisme, sinó de l'arquitectura que aleshores es fa arreu d'Europa i d'Estat Units.

No passà el mateix amb l'arquitectura privada, que continuà bàsicament amb el tòpic dels anys 60 i 70.

³¹ Jordá i Viedma són en aquest període arquitectes municipals de Dénia.